

Latif Kerimov, Azerbaycan Halısı, Bakü, 1985, C. I s. 7-16.

Azerbaycan Kiril Alfabesinden

Çeviren: Yrd. Doç. Dr. Mustafa YILDIRIM*

AZEBAYCAN HALI SANATI

Kafkasya'nın Güney-doğusunda, Hazar denizinin batı sahilinde yerleşen Azerbaycan bir Türk Cumhuriyetidir. Burada gözlerimizin önüne, sonsuz düzlükler ve çayırlar, karlı dağ zirveleri ve kumlu deniz sahilleri serilir. Verimli toprakları, ılıman iklimi ve sıcak güneşi ile gelişmenin her sahası için uygun şartlar oluşturur. Kafkasya'da yetişen 6. 000 çeşit bitkinin 4100 çeşidi Azerbaycan'da yetişir. Bu bitkiler tabiat açısından büyük ehemmiyete sahiptir. Ayrıca madenler bakımından da zengin yer altı kaynaklarına sahiptir.

Azerbaycan eski zamanlardan beri doğunun yüksek derecede gelişmiş bir bölgesi olarak, pamukçuluk ve hayvancılıkta da ileri gitmiştir.

Kuzeyden güneye ve doğudan batıya giden yolların kesiştiği bir yerde yerleşen Azerbaycan aynı zamanda iktisadi ve siyasi olayların merkezi olmuştur. Bu durumlardan dolayı Azerbaycan, medeniyetlere ocaklık yapmış bir yerdir.

Bu topraklardan elde edilen halı örnekleri, klasik edebiyata ve şifahî halk edebiyatında defalarca ifade edilmiştir.

Azerbaycan halısını nasıl tasvir edebiliriz, Onu görmek lazımdır. Çünkü bu halılar, Azerbaycan'ın rengarenk tabiat güzelliklerini, gökyüzünün maviliğini, ormanların yeşilliğini, dağ yamaçlarının hoşnutluğunu ve karlı zirvelerin beyazlığını aksettirir.

Bu halılarda kırmızı nar tanelerinin, mahmur ayvaların, sarı zeferanın ve kehrebar üzümünün renkleri icazkar bir şekilde kaynaşmıştır. Azerbaycan halısı renklerinin sonsuz zenginliği, nakışlarının taklit edilmeyecek özelliği, tasarım tahayülünün gücü ve yüksek sanatkârlık örneği oluşu ile farklılık arz eder.

Halıcılık, Azerbaycan'ın en eski dekoratif sanat gruplarından biridir. Arkeolojik kazılar ve edebî âbideler Azerbaycan'da halı sanatının çok eskiden beri var olduğunu ispat etmektedir.

Tarihî dokümanlardaki malumata göre, orta çağda Azerbaycan, doğuda hem halı hem de kilim üretiminin merkezlerinden biri olmuştur.

* S. Ü. İlahiyat Fakültesi Öğr. Üyesi KONYA

X. asra ait (982 m.) "Hududü'l-âlem" adlı el yazmasında denir ki, "Azerbaycan şehirleri kendisine has çuvalları ve palazları ile meşhur olmuş; Nahcivan, Hoy ve Salmas şehirleri, zilileri, halıları ve dokuma örnekleri ile, Erdebil ve Şirvan şehirleri ise çeşitli ipek ve yün mâmüller ile şöhet kazanmıştır"

Meşhur tarihçilerden Ebû Cafer Muhammed Taberi (839-923) Azerbaycan'ın Araplar tarafından işgal esnasını anlatırken şöyle diyor: "22/642 yılında Azerbaycan'ın kuzey doğusunda yüksek kaliteli halılar elde edilmiştir. "

Tarihçi ve seyyah el-Makdisî (x. Asır) Azerbaycan'ın Berde şehrini ve Pazar yerini tasvir ederken şunları söylüyor: "Pazarda ipek ve giyim eşyaları satılır. Burada bulunana halıların benzeri yoktur. "

Halıların tasvirine Azerbaycan klasik edebiyatında da rastlanır. Özellikle Tebrizi'nin (XI. yy.) Nizami Gencevi'nin, Hakan-ı Şirvânî'nin (XII. yy.) ve başkalarının eserlerinde görülür.

XIII. asırda doğuyu gezip dolaşmış meşhur seyyah Marko Polo da şöyle yazıyor: "Azerbaycan'da bütün dünyada şöhet bulmuş parçalar, halılar ve kılıç tiyeleri hazırlayan bir çok sanatkâr vardır. "

XV. asırda Azerbaycan halı ustaları ipek halılar dokurken, altın, gümüş-ipek ve değerli taşları malzemenin arasında kullanmışlardır.

Azerbaycan'ı ziyaret eden çeşitli ülkelere ait elçi, seyyah ve tacirler halı ve benzeri el dokumalarını hediye veya ticari amaçlarla satın alarak ülkelere götürmüşlerdir. Bu nedenle Azeri halılarının pek çoğu Avrupalı ressamların tablolarında görülmektedir. Azerbaycan halılarının yer aldığı tablolar arasında Hans Holbein'in "Elçiler" ve Hollandalı sanatçı Yan Van Eik'in "Madonna Canon Van der Pale" örnek gösterilebilir. Bu tablonun fonunda bir "Kuba" halısı yer almıştır.

XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Safeviler devri, Azerbaycan halı sanatının en fazla gelişme kaydettiği dönem olmuştur. Bu devirde Tebriz, Erdebil, Şamahı, Gence ve Berde halı dokuma merkezleri haline gelmiştir.

Yüzyıllardır halı dokuma merkezlerinden olan Şirvan, Karabağ, Abşeron, Kuba, Kazak, Gence, Mugan ve Taliş'da dokunmuş en seçkin halılar şimdi Rusya'da, Avrupa ülkelerinde ve Amerika'da müzeleri süslemektedir. Bütün dünyaya da "Kafkas halısı" diye tanınan halı ve kilimlerin %90'ını Azerbaycan halıları oluşturur.

1928 yılında Azerbaycan'da " Azer Halı Birliği" kuruldu. Bu birlik çeşitli bölgelerde bulunan halı imâlâthanelerine öncülük etmektedir. Bu atölyelerde

tecrübeli halı dokumacıları ile beraber genç halıcılar da çalışmaktadır. Bu ekip, klasik geleneğe sâdik kalarak el halıları dokuyor. Bu halılar, Bağdat'ta, Leypsik'ta, Monreal'de, Plovdiv'de, Cezayir'de, Kahire'de, Şam'da, İzmir'de, Tropolî'de, Tahran'da yapılan uluslar arası sergilerde teşhir edilmiştir.

Yeni halıları, ise asırlardır halk tarafından geliştirilmiş olan motiflerden istifade eden çağdaş ressamlar hazırlıyorlar. Ayrıca başşehir Bakü'de halıcılık derneği kurularak, gençlerin haftada iki gün halk sanatlarının esasları konulu ders almaları sağlanmıştır. Yine Azerbaycan'ın halı merkezlerinin tamamında halı okulları açılarak özel teknik çalışmaları ve bizzat dokuma eğitimi verilmektedir. Buna ilave olarak akademik seviyede "İnce Sanat Enstitüsü"nde halı araştırmacıları yetiştirmek üzere "Halıcılık Fakültesi" açılmıştır.

Yaklaşık 40 yıldan beri Azerbaycan İlimler Akademisinin Mimarlık ve İncenanat Enstitülerinde halıcılığın teorik esaslarını hazırlayan dekoratif sanat şubesi faaliyet göstermektedir. Bu şubenin başkanı Latif Kerimovdur.

1967 yılında Bakü'de "Devlet Halı Müzesi" açılmıştır. Burada çeşitli bölgelere ait en güzel Azerbaycan halıları sergilenmektedir. Bu müzenin standlarını XVIII-XIX Yüzyıllarda dokunmuş eski halılar ve estetik değere haiz motif zenginliğine sahip soylu halılar bezemektedir.

Yukarıda adları verilen müesseselerin teşkili, halı sanatında estetik, teorik ve teknolojik yönlerinin daha derinden öğrenilmesine imkan vermiştir.

Yapım tekniğine ve kompozisyonuna göre Azerbaycan halısı ikiye ayrılır. Hovsuz ve Hovlu halılar, hovsuz halıları hazırlamak için yedi çeşitten fazla teknik uygulanır. Hovlu halılar ise yalnız iki usulde dokunur. Hovlu halıları "Palas", "Cicim", "Şedde", "Kilim", "Zili", "Verni" ve "Sumak" diye çeşitleri ile ifade edebiliriz. Hovsuz dokuma türlerinden sayabileceğimiz "Huruç", "Mefreş", ve "Çul" gibi günlük basit ihtiyaçlarda kullanılan türlere de yer verebiliriz.

Azerbaycan'da yüzyıllardan beri halı dokuma işi ile kadınlar meşgul olmuştur. Bu sanatı seve seve kendilerinden sonra gelen nesillere öğretmişlerdir. Halıların kompozisyonu, motifleri ve güzellik unsurları ne kadar çok ve detaylı olursa, o kadar hoş ve doğmatik bir özellik taşımaktadır. Gence'de, Karabağ'da, Berde'de ve Şuşa'da öyle bir kadın bulunmaz ki, o halı dokumasın. Evlenecek kız, bizzat kendisinin dokuduğu halı ile evdeşine giderdi. Adetâ kız istemeye gidenler şöyle sorarmış: "Halı dokumayı biliyor musun?"

Oldukça ilginç bir istatistik bilgisinden anlaşılıyor ki, 1917 yılında Gence'nin 222 kasabasında 33069 kişi halı dokumakla meşgul olmuştur. Bu

da bölge nüfusunun %49'unu teşkil etmektedir. Hattâ Kuba'nın 111 kasaba ve köyünün 97'sinde 39979 kişi halı dokumakla meşgul olmuştur. Bu da bölgede bulunan el sanatlarıyla uğraşan sanatkarların %81'ine tekabül etmektedir. Karabağ, Şirvan, ve Abşeron yarımadasında da böyle rakamlara ulaşmak mümkündür.

Teknik ve estetik özelliklere göre Azerbaycan halılarını dört grupta incelemek mümkündür.

A- KUBA-ŞİRVAN GRUBU

Kuba-Şirvan grubundaki halılar üç bölümde incelenir.

1- Kuba grubu: Bu guruba aşağıdaki sıralayacağımız bölgelerin halıları girer.

a) Kuba: Burada dokunan "Gence-Kuba", "Kuba", "Alpan", "Hırdagülcici" ve "Alçahgülcici" halıları ve "Kuba Sumakları" önemli bir yer tutar.

b) Dereci: Burada "Karakaşlı", "Şahnazarlı", "Molla-Kamalı", "Leçedi", "Pirebedi", "Bilci", "Ugah" ve "Çarah" halıları dokunur.

c) Konakkent: Burada "Orduş", "Aturca", "Yerfi", "Cimi", "Gımıl", "Çek", "Haşı", "Konarkent", "Arslan", "Han" ve Sallamasöyüt" halıları dokunur.

2- Şirvan Grubu:

a) Şamahı: Burada "Şirvan", "Kabıstan", "Şamahı", "İsrafil" ve "Erciman" isimli halılar dokunur.

b) Mereze: Burada "Mereze", "Nabur", "Çuhanlı" ve Cemcemli" halıları dokunur.

c) Aksu: Bu bölgede "Bico", "Geşed", ve Pirhasanlı" halıları dokunur.

d) Kurdemir: Burada "Kurdemir", Şilyan" ve "Sor-sor" halıları dokunur.

e) Gazi Muhammed: Burada "Hacıkabul", "Şirelibey" halılarıyla birlikte palaz ve kilimlerde dokunmuştur. "Seki", "Zagatalı" ve "Balakcan" halılarına benzemekle beraber güzellik ve teknik özellikleri bakımından da "Şirvan" halılarına benzeyen "Gebele" ve "Salyan" halıları da bu gruba girerler.

3- Bakü Grubu:

a) Abşeron yarımadası: "Bakü", "Hilabuta", "Hileefşan", "Surahani", "Navhani", Geredil", "Gala" ve "Fatmayı" halıları burada dokunur.

b) Hızı: "Fındıgan", "Gaydı" halıları ile buranın meşhur zililerini de ifade etmek yerinde olur.

Kuba-Şirvan halı tipine dahil olan bu üç grubun (Kuba-Şirvan, Bakü)

yapım tekniği birbirine benzemekle beraber, nakışları birbirinden farklıdır. Kuba grubu halılarının kompozisyonu Şirvan ve Bakü gruplarının "Hilebuta" ve "Hileefşan" halıları istisna tutulursa Bakü grubu halılarının kompozisyonlarına nazaran daha yoğun motiflidir.

Kuba ve Bakü halılarına nispeten Şirvan grubu halılarında, insan, hayvan tavrilerine ve günlük hayattan ilham almış motiflerin oluşturduğu kompozisyonlara daha çok rastlanır. Kuba-Şirvan tipi halılarda mimarlık motiflerine de rastlanır. Kuba-Şirvan halıları küçük ölçüde olmakla beraber, 1 m²'den 4 m²'ye kadar ulaşan ebatlarda dokunur. Çok istisna olarak özel dokunmuş halılarda 10-15 m²'den 20 m²'ye kadar bir hacme sahip halılara da tesadüf edilir.

Kuba-Şirvan halılarının ilme (düğüm) sayısı 40x40'dan 50x50'ye dek ulaşır. 1 m²'de 400. 000 düğüm olduğunu söyleyebiliriz.

Kuba-Şirvan halıları esasen zengin ve mürekkep çeşitliliği, ahenkli ve ağır renkleriyle dikkat çeker. "Dolanca İlme ve Kullabi İlme" (Gördes) usulü ile dokunur. Bu halılar sıkı, yumuşak ve kısa hovlu olurlar. İlme hundurlukları ise 3 mm'ye kadar olur.

B- GENÇE KAZAK GRUBU

1- Gence Grubu:

a) Gence: Burada "Gence", "Gadim Gence" ve "Samur" halıları dokunur.

b) Kasım İsmailoğlu: Burada "Çaylı" ve "Fahralı" halıları dokunur.

c) Kedebe: Burada "Kedebe" ve "Çairaklı" halıları çok yaygın olarak dokunur. Azerbaycan'ın batısında Ermenistan sınırları içinde kalmış olan Çaykent'te ve Gölkent'te imal edilen "Karakoyunlu" halıları da bu gruba girer.

1- Kazak:

a) Kazak: "Kazak", "Salahı", "Şıhlı", "Kemerli", "Demirciler", "Kaymaklı", "Göyçeli", "Öysüzlü" ve Dağkesemen" halılarıyla birlikte verni ve zililerde dokunur.

b) Borçalı: "Gürcistan'ın bu bölgesinde yaşayan Azerbaycanlılar tarafından şu tür halılar dokunur. "Borçalı", "Karayazı", "Goçağan", "Karçep" ve "Karakoyunlu".

Teknik yönleri itibarıyla birbirine benzemekle beraber Gence-Kazak grubu halılarının özellikleri ve ölçüleri bakımından farklar arzettiğini görürüz. Mesela, Gence halılarının motifleri Kazak halılarına göre daha kaşıkıktır. Kazak halıları

ölçü itibariyle Gence halılarında hayli büyük olur. Bazen da bu bölgelerde Karabağ ve Güney Azerbaycan'da yaygın olan yolluk türü halılara benzer dokumalara rastlanır. Gence-Kazak halıları 3 m2'den 10 m2'ye kadar ebatlarda dokunurlar.

Gence-Kazak halılarının kompozisyonları esas itibariyle daha sade ve motifleri ise Kuba-Şirvan halılarına göre daha geometriktir. Renk özelliklerine gelince, Gence-Kazak halılarında sarı, yeşil ve narıncı renklere daha çok rastlanır. Kazak halılarında düğümler "Kullabî ilme" ve "Dolama ilme" usulü ile atılır. Düğümler sık olmamakla beraber sağlam olur. Orta ölçülü bu halılar sağlamlığı ile dikkati çeker.

Gence-Kazak halılarında düğümlerin sıklığı 25x25 ve 35x35 ölçüleri arasında yer alır. Bu halılara 1 m2'de 60. 000'den 120. 000'e kadar ilme yerleşir. Bazan 1m2'de 160. 000 düğümü olan halılara da rastlanır. Gence-Kazak halılarında ilme hundurluğu 6 mm'den 12 mm'ye kadar olabilir.

C- KARABAĞ GRUBU

1-Karabağ:

a) Berde: Bu bölgede "Berde", "Hangerverd", "Aran", "Koca", "Çelebi", "Boynuz", "Deryanur", "Açma-Yumma", "Şabalit-buta" ve "Balık" halıları ve şedde, verni ve zili dokunur. Büyük sanatkarlar burada dokunan halılara "Aran" halıları ismini verirler. Teknik özellikleri ve bedii durumunun benzerliği sebebiyle "Nahcivan halıları da bu gruba dahil edilir.

b) Ağcabedi: Burada "Lamberen", "Karabağ" ve "Hantirme" halıları ile cicim dokunur.

2- Şuşa: Burada "malıbeyli", Lempe", "Bahçedegüller", "Bulu", "Sakallı Güller", Nelbeki gül", "Gülyaylık", "Muncuk" ve "Zermehmer" halıları dokunur. Karabağ'ın en eski tarihli yerleşim merkezi Berde'nin halı sanatı XVIII. Asrın ikinci yarısından itibaren Şuşa şehrine kaymış ve burada daha geniş ölçüde yayılmaya başlamıştır. Bu sebepten dolayı Karabağ halılarının ekseriyeti Şuşa'ya ait olarak gösterilir.

3- Cebrail: Bu bölgede "Hanlık", "Karakoyunlu", "Kubatlı", "Kurd", "Kasımuşağı", "Behmenli", Mugan", "Talış" halıları ile kilim ve palazlar dokunur.

XVIII. ve XIX. Asırlarda Karabağ'ın sanat merkezi olan Şuşa şehri tabiatın bütün güzelliklerini bağrında toplar. Penah Han, Azerbaycan'ın kuzeyinde ve güneyinde yaşayan meşhur Azerbaycanlı sanatkarları Şuşa'ya davet etmişti, Bu sebeple belirli bir zamandan sonra burada "Zergerlik",

"Dulusçuluk", "Harratlık" ve özellikle halıcılık sanatı gelişmeye başlamıştı. Kısa zamanda bir sanat merkezi olan Şuşa, orijinal ve rengarenk halı kompozisyonlarını başka halı bölgelerine ihraç etmeye başlamıştır.

Yeri gelmişken şunu da ifade edelim ki, Şuşa'ya çok sonraları gelen Ermeniler halı dokuma sanatının inceliklerini Azerbaycanlılardan öğrenmişlerdir. 1886 yılında Şuşa'ya uğrayan Gürcü araştırmacı Zetgenitze "Şuşa'daki bütün halılar Azerbaycanlı ailelerde üretilir, Ermeniler halı dokumayı onlardan öğrenmişlerdir. " Diyerek gerçekleri ortaya koymaktadır.

Karabağ halıları ve onun üç grubu "Karabağ", "Şuşa" ve "Cebail" halıları kendi teknolojileri ve bedii özellikleri bakımından birbirlerine benzerler. Karabağ halıları kompozisyonun çeşitliliği, geometrik ve bitkisel değişikliği ile farklılık arzeder. Karabağ'da yolluk türü el halıları çok yaygındır. Karabağ halıları başka halılardan daha büyük ölçüde olur. Bazen 25 ve 30 m² ölçülere ulaşmış halılara da rastlanır.

Karabağ halılarında düğüm sıklığı 30x30 dan 40x40 ebatlarına kadar ulaşır. Yani 1 m²'de 90. 000'den 160. 000'e dek ilme yerleşir. Bazen her m²'de 200. 000'e kadar ilmesi olan halılara da rastlanır. Bu halılarda ilmelerin hundurluğu 6 mm'den 10 mm'ye kadar olur.

Karabağ grubu halılarının kompozisyonu Gence-Kazak grubu halılarının kompozisyonuna bakarak daha girift işlemeli ve sık motif yerleştirmesi yapılmış biçimde mürekkep olur. En önemli özellik olarak da Karabağ halılarında geometrik forma girmiş bitkisel motifler dikkati çeker. Karabağ halılarında kıvılcık sarı, kırmızı, alkırmızı renkleri daha çok hakimdir.

Karabağ halıları "Gullabi ilme" (Gördes) usulü ile dokunur. Halılarda ilmeler orta ve az sıklığa sahip olsalar da sağlam ve kalın olurlar. Karabağ'da dokunan yolluk türü el halısına XIX. Asır Azerbaycan şairlerinden Hurşit Bağnu Nara'nın rehberliğiyle dokunmuş açık kahverengi fonlu 40 m²'lik büyük ve güzel halıları örnek olarak gösterebiliriz.

Şu da bir gerçek ki, Karabağ halıları kendi özellikleri ve dokuma usulüne göre Tebriz halılarına benzemektedir.

Halılar ve benzeri ürünler yalnız süsleme unsuru olarak kullanılmamıştır ve tek maksadı da bu olmamıştır. Günlük hayatın ihtiyaçlarını karşılamada büyük ehemmiyete sahip olmuşlardır. Büyük ebatta dokunmuş halılar yerlere seriliyor, hovsuz olarak dokunmuş olan çeşitli dokuma türleri de duvarlara asılıyordu. Çuval, metreş ve torbalardan da ev eşyalarını saklamak ve taşımak

için yararlanılıyordu. Heybeler, çullar ve eyer üstü dokumalar ise yine yolculuk ve taşıma işlerinde atlar üzerinde kullanılıyordu.

Azerbaycan'ın halıcılık sanatı gelişiyor, halı üretimi artıyor. El tezgahlarıyla birlikte bilim ve teknolojinin bir takım imkanlarından istifade edilerek, Kuba-Şirvan, Gence-Kazak, Karabağ ve Tebriz halıları motif zenginliği ve kompozisyon estetiği ile renk uyumları konusunda ilerlemeler kaydediyor.

Latif KERİMOV

Azerbaycan halk ressamı, devlet ödülü sahibi, sanatşinaslık namzedi, İlimler Akademisi, Mimarlık ve İnce Sanat Enstitüsünün Dekoratif-Tatbiki Sanat Şubesinin müdürü, Halçaşinas.

